

DİVAN TAHLİLLERİ ÜZERİNE¹

M.Ali Yekta SARAÇ*

Giriş:

Eski Türk Edebiyatı-Divan edebiyatının, kamu oyuna yansıyan bazı münakaşaların da gösterdiği gibi son yıllarda eskisine nazaran daha fazla önemsenmeye başlandığı söylenebilir. Bunda ve bu çereçevde cereyan eden münakaşalarda sahanın uzmanlarının mühim bir dahlinin olmadığını belirtmek yanlış olmasa gerek. Henüz adlandırılışının bile muhtevası ile mütenasib haklı ve makul bir izahını yapamadığımız Divan edebiyatı üzerindeki çalışmalar geçen bunca zamana rağmen Divan şiirinin karmaşık yapısını ve meselelerini çözebilmiş değildir. Divan şiiri ve şairleri ile ilgili bu sahanın otoritesi olan, kabul edilen insanlar tarafından verilen hükümlerin mesnedleri hala elimizde değildir.

Divan şiirine nasıl yaklaşmamız gerektiği üzerinde henüz bir ittifak yoktur, daha doğrusu bu meseleye bir iki kişi hariç pek eğilen de yoktur. Söylediklerimizi sırasıyla biraz daha açalım. Divan şiirinin “şiir dili”nin özellikleri yani bu edebiyat içinde dilin özel kullanımı; lafız mana ilişkisi ve söylenilenin ne olduğu değil de nasıl söylendiği meselesi hala kapalıdır. Divan şairlerimizin bir kısmının diğer kısmına nazaran niye üstün tutuldukları bu hususta hangi kıstasların uygulandığı açık olmadığından sorgulanmaya açıktır. Elbette bunların Edebiyat tarihimizin uzmanları, yurdumuzda Türkolojinin kurucuları tarafından söylenilmiş olması bir şey ifade eder. Fakat bu hükümler daha sonra yapılan bunca araştırma ile ya teyid ya da cerh edilmeli ama illa mesnedi mukni delillerle gösterilmeli idi.

Edebiyat muhitinde verilen bu hükümler ne gariptir ki hiç de gerçekçi bir zemine oturmasa bile sürekliliğini korumuş, hatta A.Nihat Tarlan'ın bu protokol-hiyerarşik sıralamaya karşı çıkışı bile bir akis uyandırmamıştır. Bilindiği gibi kendisi “Divan edebiyatının birinci derecede gelen şairleri eskiden beri şöyle sıralanır:Fuzuli, Baki, Nefi, Nedim, Şeyh Galib. Biz bu listede tadilat yapmak sırasının geldiği kanaatindeyiz.” der ve daha sonra “Hayali Bakiden çok üstün bir sanatkar dır.” tarzında verdiği hükmün doğruluğunu yazdığı makalede kısmi mukayeseler ile de olsa göstermeye çalışır².

Şimdi burada anlaşılmaz bir tavır, sessiz ama bu hükme galebe çalan bir muhalefet görüyoruz. Elbette bu düşünceye her iki şairin şahsiyeti, dünya görüşü hu-

¹ IX. Millî Türkoloji Kongresi (15-17 Eylül 1997, İstanbul)nde tebliğ olarak sunulmuştur.
* Doç. Dr., İ. Ü. Edebiyat Fakültesi.

² Prof Dr Ali Nihat Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler, (Ankara, 1990) s.150 vd.

susundaki ayrılığı ve Tarlan'ın meşrebini öne sürerek karşı çıkmak mümkündür, ama bu kolaycı ve ucuz bir yoldur. Tarlan'ın "Her iki şairin divanlarının mısra mısra tedkik neticesinde" vardığını söylediği bu hükmünün yanlış olduğu onun yaptığı gibi mukayeseler ile, örnekler ile gösterilmediği halde yaygın kanaatin hiçbir şüphe ile bile zedelenmeden yoluna devam edip gitmesi sahamızdaki en büyük probleme de işaret etmektedir. Bir diğer mesele ise Divan şiirine/ metnine nasıl yaklaşılabileceği hususunda hala bir belirsizliğin devam etmesidir. Eldeki metinlere devir ve muhiti ön plana çıkararak mı yoksa bu eserin yazarı Jaki teessürü durumunu kavramaya ya da okuyucuda/dinleyicide yani bu eser ile muhatap olanda bıraktığı tesirleri anlamaya çalışarak mı yaklaşılmalı? Tasavvufi edebiyat ürünlerinin okuyucu/dinleyici merkezli olduğunu söyleyebiliriz. Ama bu Divan şiirinin bütününe ne nispette taşınabilir? Son zamanlarda yaygınlaşan Divan şiirine devri aydınlatan bir bilgi kaynağı olarak yaklaşmak ise edebi eserin edebi olma vasfı ile nereye kadar uyuşur?

Bu sorular yumağı metinlerden hareket edilerek çözülebilecektir, bizim metinlerimizin büyük çoğunluğu ise hale istifadeye hazır halde değildirler, neşirleri yapılmamıştır; şekline problemi çözme mesuliyetinden kaçmak belki beş-on yıl öncesi için inandırıcı olabilirdi; ama artık durum buna müsaid değildir. Söyleyebilecek şeyi olan için yeterli miktarda neşir yapılmıştır. fakat teori zeminine ciddi bir hamle ile hale girilememektedir. Açıkça ifade daha doğrusu itiraf etmemiz gerekirse bunun en büyük sebebi bizlerdeki metot bilgisi eksikliğidir³ ve bu metot eksikliği yapılan çalışmalara da aksetmektedir. Divan neşirleri üzerinde -artık gelenekselleşmeye başlayan şekliyle- yapılan tahlillerin bu sebepten kendi içinde, yapısında bir takım problemler taşıdığını düşünüyoruz.

Biz bu tebliğimizde divanlar üzerinde tahlil adı ile yapılan incelemelerin "ne olduğu" ve "ne olması gerektiği" ile ilgili düşünce ve önerilerimizi sunmak ve bunları tartışma zeminine taşımak istiyoruz.

Bu bir polemik yazısı değildir ve amacımız -bahsimize konu olarak, kendilerinin yaşayanlardan daha müsamahakar oldukları düşüncesiyle yazarları vefat etmiş üç eserle iktifa etmemiz de bundandır - birilerini incitmek hiç değildir.

³ "Eski Türk Edebiyatı araştırmaları dünyasındaki en önemli eksikliği bu alanın gerektirdiği ön bilgiye sahip olanlarda genellikle teori bilgisinin bulunmaması oluşturmaktadır. Bu eksiklik kendini özellikle dil ve üslup incelemeleriyle, metin şerhi ve tahlili alanlarında açıkça göstermektedir. Üslub incelemecileri metin tahlil edenler Yeni Eleştirci, Biçimci veya Yapısalcı görüşlerden veya modern sanat ontolojisinden haberdar olmadıkları gibi eski belagatin de meânı, beyân, bediialanlarının temel kavramlarından bile haberdar olmayabilmektedirler. Modern yaklaşımlar ile eski edebiyatı incelemeye kalkışanlarsarısında ise bu edebiyatın dilini, fikri ve duygusal zeminini doğru dürüst tanıyanlar çok az olduğu için ve bilenenlerin bir kısmı da hala bazı saplantılardan kurtulamadıkları için çağdaş Batılı anlamda ve seviyede dil ve üslup incelemeleri veya metin tahlili yok denecek kadar azdır." Prof. Dr. Tunca Kortantamer, Eski Türk Edebiyatı Makaleler (ankara, 1993), s.X.

I.

Konumuza divan incelemelerinin adlandırılışı üzerinde durarak başlamak istiyoruz. Zira bu husus ileride ifade edeceğimiz fikirlerimize dayanak teşkil edecektir.

Bilindiği gibi Prof.Dr. Ali Nihat Tarlan'ın Şeyhi Divan'ı ile ilgili ortaya koyduğu eserin adı *Şeyhi Divanını Tedkik*'tir⁴. Eserin yapısına ve kurgusuna ileride temas edeceğiz. Bu çalışmadan sonra Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu'nun *Necati Bey Divanının Tahlili* isimli eseri neşrolur⁵. Bu eserden itibaren artık divanları konu alan müteakib çalışmalar bu eserin sistemini ve Prof. Dr. Harun Tolasa'nın *Ahmet Paşanın Şiir Dünyası*⁶ isimli çalışması hariç bu adlandırışı takip etmişlerdir. Bizim ilk olarak dikkat çekmek istediğimiz husus bu tarz çalışmalarda kullanılan "tahlil" kavramının ne olduğu, neyi işaret ettiğidir.

Tahlil kendisiyle ilgili bir diğer kavram olan şerh'ten farklıdır. Şerh aslında âyânda yani elle tutulur, hissedilir eşyada hakikat anlamında bunun dışındaki hususlarda da istiare olarak kullanılır⁷. Kuran-ı Kerim'de geçen "şerh-i sadr-kalbin şerhi" ibaresi bu tarz bir kullanılıştır⁸. Lugatlerin verdiği anlamlar arasında bir durumu açıklığı kavuşturmak, müşkil bir meseleyi açıklamak, kapalı ve gizli şeyleri keşfedip ortaya çıkarmak, "kapıyı açmak" cümlesinde olduğu gibi açmak ve en önemlisi (söz) anlamak anlamları meselemize ışık tutar niteliktedir⁹. Maddi anlamda bir şeyi kesmek ve içini göstermek ilk anlamı daha sonra anlam genişlemesi ile ilk anlamını korumakla birlikte farklı anlamlar da kazanmıştır ki bunların mihr-i kapalılığın giderilip gizli olan şeyin ortaya konulması'dır. Bu ise *Kamus* ta verilen "anlama" fiili ile karşılanabilir. Dolayısıyla şerh metin için söz konusu olursa metnin anlaşılmasını hedefler. Bunun için de şerh, gerektirdiği nisbette bir çok ilim dalından istifade eder. En bariz vasfı ise esere müdahale etmeyiştir. Hatta gizlenen manayı açığa çıkarmak için metne estetik açıdan yaklaşıp edebi sanatlardan istifade ederken bile eser hakkında edebi bir değer hükmü verme gayesini taşımaz. Kısacası şerhte metin birçok açıdan yaklaşılarak anlaşılmaya ve anlatılmaya çalışılır. Şerh müşterek İslam kültürünün, geleneğinin bir ürünüdür. Dini metinleri anlama çabaları şerhi doğurmuştur.

⁴ Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, *Şeyhi Divanını Tedkik*, İstanbul . 1964.

⁵ Dr. Mehmet Çavuşoğlu, *Necati Bey Divanı'nın Tahlili* . İstanbul, 1971.

⁶ Dr. Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara, 1973.

⁷ Ebülbeke, *Kitabu'l-Kulliyat*, (İstanbul, 1287), s.50.

⁸ bkz. *Kuran-ı Kerim* 16/106, 39/22, 94/1, 6/125, 20/25. İnşirah suresinin ilk ayeti münasebetiyle Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır şunları söylemektedir. "Aslı bast-ı lahm olduğu ve bunda bir mezellet ve içini ve onda gizli olanı zahire çıkarmayı müstelzim bir tevsi bulunduğu için şerh ve genişlik kalb hakkında da istimal olunmuştur. Çünkü onun sıkıntısını açacak ve hemmini izale edecek geniş bir nefes aldırarak gibi herhangi bir sebep bir duygu . bir ilham ile ondan gaib veya ona hafif bulunan meserreti mucib bir şey zahir olur ki bu bir kitabı izah etmek manasına şerh denilmek gibidir. Sonra da bu mana kalbin mahalli olan sadırda mübalaga için istimal olunmuştur... Bu birkaç merteye vesait ile kinayeye müteferri olan mecazlardandır Lakin şüyuundan sonra hafa kalkmış vesait mürtefi olmuştur." *Hak Dinü Kuran Dılı Yeni Meallı Türkçe Tefsir* (İstanbul 1938), s.5911.

⁹ Mütercim Asım, *Kamus Tercumesi*, c.1 (İstanbul 1304), s 909. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, (Beyrut, tarihsiz)c.2. s 497.

Kaynaklarımızda görebildiğimiz kadarıyla söz-tahlil ilişkisi pek eskiye uzanmamaktadır. Teknik bir terim olarak tıbda, mantıkda, matematikte kullanılmakta, edebiyatla ilişkisi sadece muammada bir amelin adı olmakla sınırlı kalmaktadır.¹⁰ Dolayısıyla tahlilin mevzuumuzda kastedtiğimiz anlamda bizim geleneğimizde-kültürümüzde bulunmadığını dil, felsefe, psikoloji alanlarında Batıdan geçen kavramları karşılamak için yakın zamanlarda kullanılmaya başlandığını söylemek mümkün.

Tahlilde ise bir şeyi çözmek anlamı vardır; düğümü çözmek gibi. Kelime diğer anlamları bu temel anlamdan hareket edilerek bir münasebet ve tasavvur ile kazanır¹¹. Tahlil felsefi bir terim olan analiz ile de karşılanabilir. Aslında o bir bütünü kendisini oluşturan unsurlara ayırmaktır. Mukabili terkiptir. Terkipten mebadi yani temel ilkelerden neticelere götürür. Tahlilde ise bu mebadie dönüş vardır. Bir terim olarak matematik, kimya, dil gibi birçok ilim dalında kullanılır. Hasılı aslen bir bütünü onu oluşturan mürekkep (=tahlil-i asli) veya basit cisimlere (=tahlil-i unsuri) ayırma yahutta unsurları kimyada olduğu gibi ya fiilen (=tahlil-i hakiki) ya da fikren (=tahlil-i tasavvuri) ayırmak tarzında taksimlere uğrar¹². Bütün bu tahlil çeşitlerinde bir bütünün kısımlarını, cüzlerini arama gayesi vardır. Tahlilin uygulanış metodu da bu tahlilin uygulanacağı bilginin elde edilmiş biçimine paralel olarak tecrübi ve mantıki olarak iki nevidir. Mesela matematikteki tahlil mantıki kimyadaki tecrübidir. Suyu oksijen ve hidrojene ayırmak tecrübi tahlil bunların birleşerek suyu oluşturmaları tecrübi terkiptir¹³. Kısacası tahlil, bütünü değil derinlemesine olarak bize parçaları tanıtır. Bundan sonradır ki temel ilke ve genel neticelere, hükümlere varırız.

Metnin dahili ve şekli olarak tahlili yapılırken onun öncelikli olarak anlaşılması yani tedkiki yapan kişinin zihninde metnin şerhinin mesele olmaktan çıkmış olması lüzumludur. Tahlil ile çok sayıda teferruat bilgisine ulaşılabilir. Bunlar vezin, kafiye gibi şekle ve kelime kadrosunun hususiyetleri, lafız mana ilişkileri, sanatlar, mazmunlar gibi manaya yöneliktir. İşte bütün bu hususların o metinde ne için var olduklarının, fonksiyonlarının ne olduğunun tespiti lazımdır. Yani üslubun ve bu üslubla şekle bürünen muhtevanın- mazmunun bizi bir sanatkar ruhuna götürmesi hatta o ruhu bize ifşa etmesi gerekir. Tahlilde tahlile konu olan nesnenin- metnin onu oluşturan unsurlara ayırıştırıldığını söylemiştik. Bu tahlile konu olan şeyin mürekkep olmasını gerektirir. Şiir de his, hayal ve fikrin bunların döktüğü kalıp olan üslup ile ideal birleşiminden oluştuğuna göre tahlil metni bu unsurlara ayırmalıdır. Tabii ki bunda nihai gaye anlama ile sınırlı değildir; cüzlerden hareket ederek bütüne ulaşılmalı, o metin hakkında külli bir değer hükmüne varılmalıdır. Bu tarz bir amelîyenin ise metinler üzerinde müstakil olarak yapılması

¹⁰ Muhammed b. Ali b. et-Tehanevi, *Keşşafu Istılahati'l-Fünun*, c.1 (İstanbul 1317), s.376.

¹¹ "Müellifin Besair'de beyanına göre işbu hall maddesi çözmek manasına mevzudur. Meani-i saire birer münasebet ve ve tasavvur ile ondan münşaidir." Mütercim Asım, a.g.e., c.3, s. 2243; ayrıca bkz. İbn Manzur, c.11, s.163.

¹² İsmail Fenni Ertuğrul, *Lügatçe-i Felsefi*, İstanbul, 1341.

¹³ *el-Mu'cemu'l-Felsefi* (heyet) Kahire, 1979.

lazımdır. Yani her bir metne ayrı bir hükmi şahsiyet verilmeli ve o metnin-fenomenin tek başına neler ifade ettiği çeşitli açılardan ele alınarak belirlenmeye çalışılmalıdır.

Buraya kadar söylediklerimiz önmüze bir problem koymaktadır. Bu problem çok sayıda metni barındıran bir divanın nasıl tahlil edileceğidir. Sadece bir beyti bile bir edebi metin sayılabilecek nitelikteki bir divanın tahlili acaba mümkün müdür? Dolayısıyla bir divanı değil bir divandaki metinlerin tahlilinden söz etmek daha doğru olmayacak mıdır?

II.

Bu bölümde divanlar üzerinde yapılmış olan çalışmaların “ne olduğu”nun belirlenmesine yönelik olmak üzere yukarıda işaret ettiğimiz üç çalışma ile ilgili bazı tespitlerde bulunmak istiyoruz.

Tarlan, eserinin önsözünde bir divanın harici ve dahili olmak üzere iki açıdan incelenmesi icap ettiğini söyler¹⁴. Harici kısmı divanın yazıldığı tarihler, yazı şekilleri, nüsha farklarıdır ki kendisi bunu divanın neşrine tehir etmiştir. Dahili tedkik neticesinde ise eserde üç büyük cebhe bulunduğunu söyler: 1) Dini fikri cebhe (tasavvuf), 2) Hayatı-şahsiyeti ve muhitine dair izler, 3) Sanat cebhesi. İlk olarak Şeyhideki tasavvufi temayüllerin sebeplerini ve şevahidiyle unsurlarını verir. Ayrıca bu tasavvufi umdelerin Selman-ı Saveci’de ne şekilde geçtiğini göstererek bir karşılaştırma imkanı sunar. Hayatı ve şahsiyetine dair şairin eserinden çıkardığı hükümleri de daha sonra verir.

Şeyhi’nin sanatına ayırdığı bölümde ise şairin insan ve tabiatte gördüğü eşyayı ve onları tasvir ederken kullandığı unsurları tasnif etmiş ve bunların işleme şekilleri olan edebi sanatları ana hatları dahilinde tespit etmiştir. Edebi sanatları şairin şiirinin ve şahsiyetinin anlaşılmasında fonksiyonel bir unsur olarak kabul etmesi ise ayrı öneme sahiptir. Dış dünyayı tasavvur ve tasvirinde İran şiirine sıkça müracaat ederek ilham alınan kaynaklar ile mukayeseye zemin hazırlamıştır. Tarlan tedkik ettiği divanın şekil hususiyetlerini de ihmal etmemiş edebi şekiller, vezin, kendisine nazire yazan şairler, nazım hatalarına da yer vermiştir.

Tarlan, Divan üzerinde yaptığı bunca “tedkik”e ve Şeyhi’nin sanatını – kendi ifadesiyle –“teşrih” etmesine rağmen onun sanatına kıymet biçmek husuna bu meselenin nihai noktada “zevk-i selim”e dayandığı mülahazasıyla girmez. Bununla birlikte ortaya koyduğu eser, Şeyhi’nin Divan Edebiyatı geleneği içindeki yerinin belirlenmesi ve şiirinin –sanatının bu gelenek içinde ve öncesi ve hatta sonrası ile edebi değer zaviyesinden bağlantısını gösterebilmektedir.

Mehmet Çavuşoğlu hocamızın *Necati Bey Divanının Tahlili* isimli eseri ise Necati Beyin şiirlerinde “dış aleme bakışı ile sınırlı” kalmıştır. Bu bize ait bir tespit değildir. Bizzat kendisi bu divanı tahlil ederken şu meselelerle karşılaştığını söyler: Necati Bey’in dış aleme bakışı, psikolojisi, estetiği, kültürü ve kültürünün kaynakları, dili, tesiri. Kendisi çalışmasını bu meselelerden dış aleme bakışı üzerinde

¹⁴ Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, a.g.e., s.X-XI.

teksif ettiğini ve diğer hususların müstakil çalışmalar icap ettirdiğini söyler¹⁵. Necati Bey Divanı satır satır, beyit beyit incelenerek etrafında bir mana ve hayal alemi teşekkül etmiş kelimeleri tespit ile a)Din-Tasavvuf, b)Cemiyet, c) İnsan, d) Tabiat ve eşya olmak üzere dört fasıl halinde toplanmış daha sonra da aynı mana ve mefhumu ifade eden kelimeler bir maddede toplanmıştır. Hocamızın eserin önsözünde katılmadığımızı belirtmek istediğimiz iki görüşü vardır ki bunların ilki kendi çalışmasının Tarlan'ın çalışmasına nazaran daha şümulü olduğuna dair hükmü diğeri dış alemle ilgili unsurlar etrafında teşekkül eden teşbih ve mecazların tespitinin – kitabında olduğu şekliyle – eserin estetik kıymetini tespit ile ilgili olduğu fikridir.

Çavuşoğlu'nun çalışması Tarlan'ın çalışmasına nazaran daha şümulü değildir.Çünkü Tarlan'ın çalışması bu çalışma gibi tek bir yöne münhasır olmayıp kendisinin eserini hazırlarken karşılaştığını söylediği meselelere ve diğere bazı meselelere az yer verilerek de olsa temas edilmiştir.Çavuşoğlu'nun “dış dünya” ile sınırladığı hususları Tarlan sanatı başlığı altında daha muhtasar olarak da olsa ele almakta bunun dışında kıssalar, edebi sanatlar, vezinler, kendisine nazire yazan şairler nazım şekilleri, dil ve imla hususiyetlerine de yer vermektedir.

Harun Tolasa'nın *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası* isimli çalışması Çavuşoğlu'nun eserinin çerçevesinde kalır ve aynı sistemi benimser. Bazı üslup ve işlenen malzemenin kemiyet farklılıklarını bir tarafa koyarsak her iki eser de aynı niteliktedir. Ve aynı gaye; Ahmet Paşa'nın şiir dünyasındaki unsurları bize tanıtmak yani divandaki metinlerin anlaşılmasına yönelik bir çaba.

Tolasa eserin biri tahlil diğeri indeks olmak üzere iki kısımdan meydana geldiğini söylemektedir.İndeks kısmı hacmi ve basım güclüğü dolayısıyla neşre alınmamıştır. Tahlil kısmında yaptığı işlemi “eseri meydana getiren unsur ve mefhumların tespiti, bunların ne maksatla, nasıl, nerelerde ve ne hudutlar içerisinde kullanıldığını izah” olarak özetler.Bunun için eser baştan sona kadar bütün kelimeleriyle fişlenmiş ilk önce alfabetik, sonra sistematik tasnif yapılmıştır. Yazara göre bu şekilde “eserin yapısını ve edebi vakıayı tespit etmiştir.” Esere tahlil adını vermemiş olsa bile yapılan işi bir tahlil olarak nitelemektedir.

Bu üç eser ile ilgili önemli ve dikkat çekici nokta üç yazarın da aynı nitelikteki malzemeyi işlerken Tarlan'ın şairin sanat telakkisini ve değerini ortaya koyacak bir tarz takip etmiş olması, buna mukabil Çavuşoğlu'nun ve onu takiben Tolasa'nın çalışmasında izah edilmek için tespit edilen unsurlar ve bu unsurlar arasındaki ilişki ile verilen izahatın Divandaki metinlerin anlaşılmasına yönelik oluşudur ki bu açıdan her iki çalışma Divan'daki metinlerin bir sistem dahilinde bir nevi şerhi olup onun şiir yumağını çözmeye, estetik değerlendirme ve hüküm vermeye yönelik bir çaba bulundurmaz..

Tolasa'nın eserinden sonraki çalışmalar aynı metot ve sistem ile yazılan eserleri yine tahlil olarak adlandıracaklardır.Diğere bir ifade ile Çavuşoğlu'un eserinden sonraki diğere divan tedkikleri de onun açmış olduğu yolu takip etmişlerdir.

¹⁵ Mehmet Çavuşoğlu, a.g.e., s.2 vd.

Bundan dolayı elimizdeki divan tedkiklerini/tahlillerini Tarlan'ın çalışması ve Tarlan'dan sonraki çalışmalar olarak iki kısma ayırmak mümkündür. Bunların arasındaki farkları –yukarıda işaret etmekle birlikte-şu şekilde özetleyebiliriz.

1-Tarlan'ın çalışması Şeyhi'nin şiirlerinden hareket ederek onun sanat simasını çizmiş bu sırada gelenek içindeki yerine dikkat etmiştir. Bu çalışma hududu Divan edebiyatını da aşan çok geniş bir müktesebatın ürünüdür. Bahse konu olan şairin şiirlerini anlaşılmasına yönelik bilgi aktarımı yaparken her şeyden önce bu şiirlerin hangi tesirleri taşıdığını gelenek içinde ve mukayeseye müsaid bir zeminde bize göstermiştir.

2-Tarlan sonrası çalışmalar Çavuşoğlu'nun çalışmasını takip etmektedir. Bir divanı meydana getiren unsur ve mefhumların fişlenmesi, bunların benzetildikleri unsurlar ile münasebetinin tespiti ve bu münasebetlerin izahı bu eserlerin muhtevalarıdır. Nihai noktada metinlerin anlaşılmasıdır. Çavuşoğlu'nun bizzat kendisi de buna "Sunduğum bu eser....ayrıca divanının şerhi mahiyetindedir." cümlesi ile işaret etmektedir. Bu çalışmaların her biri bir divanın esas alınarak Divan şiirinin anlaşılmasına ve anlatılmasına yönelik değerli ve her biri diğerini bazen tekrarlayan bazen tamamlayan çalışmalardır. Bununla birlikte ikinci guruptaki her bir çalışma bahse konu olan şairlerin diğer bir şaire göre sanat açısından yerini belirlemekten, farklılığını göstermekten hatta bu hususları gösterecek verileri bize sağlamaktan uzaktırlar. Netice olarak bu tahlilleri yapılan şairlerin şiirleri üzerinde onların edebiyatımız içindeki yerinin ve öneminin belirlenmesi için yeni çalışmaların yapılması zarureti kendisini yine muhafaza etmektedir. Bir misal vermek gerekirse Tolasa'nın eserinin ilk bölümü "Ahmet Paşa'nın şiir telakkisi" başlığını taşımaktadır. Fakat bu bölümde, yapılan tahlil(!) neticesinde ulaşılan neticeler okuyucular ile paylaşılacağına şiir ile ilgili şair, nazım, medh, gazel, tab kelimelerinin geçtiği yerler ve bunların izahları ile yetinilmiştir.

Bu söylediklerimiz yapılan bu çalışmaların değerini ve sahaya katkılarını inkar olarak değil bir durum tespiti olarak kabul edilmesi yerinde olur. Burada söylemek istediğimiz husus bu ikinci grup çalışmaların divanı incelenen şahsın edebi şahsiyetinin edebiyat tarih(ler)imizde yer buluşlarına katkıda bulunmaktan ziyade Divan edebiyatı metinlerinin anlaşılmasına katkıları olduğudur. Hatta bu eserlerin kurgu ve metotlarının bir senteze gidilmesine müsaid olmadığını da söyleyebiliriz. Bu son cümlemizi izah etmek istiyoruz.

Hayali Bey Divanının Tahlili isimli sahamız için gerçekten yararlı ve değerli eserin sonunda yukarıda adı geçen Ahmet Paşa, Necati, ile Nevi ve Hayali Divanları üzerinde yapılan çalışmalarda tespit edilen benzetmelerin listesi verilmekte ve bunun şairlerin müştereklik ve orijinallik nispetleri teferruatlı bir şekilde gösterdiği söylenilmektedir¹⁶. Burada cevaplandırılması gereken bir sülal ve ve gözardı edilen bir gerçek vardır. Sadece dört şairin divanı esas alındığından bir benzetmede tek kalan şairin bu benzetmesinin – ki bunların bir kısmının diğer divan şairlerinde olduğu da görülebilir- estetik ve edebi açıdan ne ifade ettiğinin karşılığı verilmeli-

¹⁶ Yard.Doç.Dr. Cemal Kurnaz, *Hayali Bey Divanı Tahlili*, (Ankara 1987), s.14.

dir. Yani güneş mesela bir kaplanın derisinin üzerindeki beneğe benzetilmişse ve bu kendi dönemindeki ve öncesindeki diğer şairler tarafından kullanılmamışsa- daha doğrusu biz öyle zannediyorsak- bu o “şair” için ne ifade eder veya estetik anlayışını alıp uyguladığımız İran şiirinde de olmadığını zannediyorsak bu bizim Divan şiirimizin istiklalini mi gösterir ? Kaldı ki orijinallği bunda aramak bu tarz çalışmaların çok az Divanda yapılmış olması dolayısıyla elimizdeki verilerin yetersizliğinden her zaman bizi şüpheli hükümlere de götürecektir.

Gözardı edilen gerçek ise şudur. Bu tarz yeni benzetmeler şairin hayal dünyasını göstermekle birlikte Divan şiirinin yapısı ve estetik değerleri gözönünde tutulursa asıl orijinallğin yeni bir müşebbehün bih'te değil bilinen müşebbehün bih münasebetlerinin yani vech-i şebeh ve alakaların baîd-i garib olmasında aramamız gerekmektedir. Bu aynı zamanda bizi yanlış hüküm vermekten de koruyacaktır.

Ey âfitab yâr ile da'vâ-yı hüsni ko

Ref'-i nikab edip seni bir gün hicaba kor

beytinde biz sadece yüz-güneş alakasının tespiti ile kalırsak bu tespitimiz bize bu beytin teknik terim ile “ibtizal” vasfını haiz olduğu hükmüne götürür. Halbuki benzetmeyi ikinci mısra bu ibtizallikten kurtarmıştır.

Diğer bir misal:

Dıraşan oldı gördüm beş hilal üstünde bir hurşid

Meger ki pençe-i sîmîne ol meh-pâre yasdanmış

Bu beyitteki güzellik bilinen yüz-güneş, parmak-hilal benzetmelerinde değil güzel bir güzel tasvirini barındıran mürekkep teşbih-i temsilidedir. Yani bir heyet heyete benzetilmiştir. Halbuki bahse konu divan tahlillerinin hepsinde bu tarz teşbihler bütünüyle gözardı edilmiştir.

Bu mesele ile alakalı diğer bir husus da şudur: Bir benzetmeyi bir şairin teşbih diğer bir şairin istiare olarak ifade etmesi aynı şey değildir. Lafız mana ilişkisinde delaletin tazammuni oluşu ile iltizami oluşları farklıdır, farklı değerdedir. Bunların birinin diğerine göre edebi açıdan üstünlüğü vardır ve bunların önce fark edilip sonra tefrik edilerek ilgisine sunulması lazımdır.

Hülâsa çoğaltılması pek kolay olan bu iki örnek göstermektedir ki teşbih ve mecazların birbirinden tefrik edilmeden, hangi çerçevede, hangi nitelikte teşekkül ettiği belirtilmeden sıralanması ve listelenmesi bize edebi kıymet ölçüsü vermek bir tarafa çoğu zaman orijinallğin bir göstergesi de olmamaktadır.

III.

Tebliğimizin bu son kısmında Divan incelemeleri konusundaki bazı mülahazalarımızı tartışmaya açık teklifler olarak sunmak istiyoruz.

1-Divan şiirine yaklaşım tarzı ve metodunun öncelikli olarak tespiti. Bir edebi eserin – bir edebiyatçı için- kendi dışındaki ilim ve disiplinlere yarasın diye değil kendi için tedkik edilmesinin gerekliliği bütün çalışmamızda ve metot tespitinde yönlendirici olmalı. Bir divan şiirine- metnine tarihi bir belge, sosyal bir vakıanın

tespitine yönelik bilgi kaynağı olarak değil bir edebi metin olarak yaklaşılmalı, Bir edebiyatçı için diğer ilim ve disiplinlerin metnimizle bağlantısı metnimizi aydınlattığı nispette önemli olmalı. Şerh edilmiş metinlerin diğer sosyal bilimcilerin istifadesine hazır evsafa olması ile gerekliliğini vurguladığımız yaklaşım tarzı arasındaki fark ise malumdur.

2. Her metnini kendi istiklali gözönünde tutulmalı, o metnin kendisinin ne olduğu yine kendisinden hareket edilerek incelenmeli. Bu işlem esnasında kendimizi metnin yönlendirmesine de hazırlıklı tutmalıyız. Tanpınar'ın ifadesiyle "Her edebi metin kendi tahlil metodunu kendi belirler". Son yıllarda Cem Dilçin'in bazı metinler üzerindeki incelemeleri saha için devam ettirip geliştirmemiz gereken güzel örneklerdendir. Özellikle "Fuzuli'nin Bir Şiirinin Şerhi ve Yapısal Yönden İncelenmesi" başlıklı makalesi kayda değer. Zannımızca bu çalışma bir şerhten ziyade – eğer üzerinde durduğumuz kalıplardan birine sokacak isek- şerhe dayalı bir tahlil çalışmasına yakındır¹⁷.

3-Divan incelemelerinde kılavuz ve geliştirilecek örnek olarak *Necati Bey Divanının Tahlihi* değil *Şeyhi Divanının Tedkiki*' ni ele almamız daha yerinde olacaktır. Hali hazırda divanlar üzerinde tahlil adı altında yapılan çalışmalarda muhteva unsurlarının, dış dünyaya bakışın tespitinin bir şairin divanını ancak bir yönü olduğu unutmamalıyız. Divan üzerinde öncelikle külli çalışmalar, incelemeler yapmalı daha sonra bunlar kısmi çalışmalar ile yani Divan'daki bazı metinlerin tahlilleriyle telif etmeli, bütünleştirmeliyiz.

4-Divan incelemelerinde edebi sanatlara yer verilmiş "usulen" olmaktan çıkartılıp fonksiyonel hale getirilmeli, şairin teessürü ve zihni yanının ortaya konması, psikolojisinin ve kültürel müktesebatının, yakın çevresi ve muhitinin açıklanması için edebi sanatlardan istifade edilmeli. Diğer bir ifade ile edebi sanatlara metin şerhi ve tahlilinde "bulunacak hususlar" olarak bakılmamalı. Edebi sanatların metnin şerhinde metnin daha iyi anlaşılmasını sağlayan bir fonksiyonu olduğu; metin tahlilinde bir kısım sanatların şairin iç dünyasını, cemiyet hayatını yansıttığı, bir kısmının da hayal gücünü, tasvirdeki kudretini ve kabiliyetinin niteliğini bize açtığı unutulmamalı. Maalesef neşri yapılan ve tez niteliğinde olup henüz yayınlanmayan divanların inceleme kısmında kendisine verilen protokol yerinde o şairin edebi kişiliğini yansıtmaktan uzak belli başlı sanatlardan örnekler verilmesi ile yetinilmektedir. Bu örnekler de bulunması kolay telmihler, cinaslar, benzetmeler, iktibaslar olmaktadır. Fakat bu sanatlara verilen örnekler verildikleri şekliyle şairin edebi şahsiyetinin, psikolojisinin anlaşılmasına yönelik, onun edebiyat tarihimizdeki yerini belirlemeye matuf olmamaktadır. Kaldı ki bu neşirlerde verilen örneklerde mürekkep mecazlara, bilinen örneklerin benzerleri olmayan kinayelere nede ne hiç rastlanmaz¹⁸.

¹⁷ Cem Dilçin, "Fuzuli'nin Bir Gazelinin Şerhi ve Yapısal Yönden İncelenmesi" *Türkoloji Dergisi*, (Ankara 1991), s.43.

¹⁸ Hazırlanmış olduğumuz *Emri ve Divanı* isimli çalışmamızın edebi sanatlar kısmının da bu olumsuz durumdan uzak olmadığını söylememiz umarız iğneyi önce kendimize batırdığımızı göstermeye

5- Her sanat eserinde görülebilecek olan işlenmiş tema, mevzu Divan edebiyatının bariz bir vasfıdır. Divan şairlerimiz arasında kendine has belirgin bir üslubu olan şairimiz pek azdır. Bunda Divan edebiyatının üslubunun şuurlu bir cehd mahsulü olmasının payı büyüktür. Yine de her şeye rağmen üslubun bütünüyle taklid edilemeyeceği, en azından üslubun bir sanatkarın şahsiyet damgası olduğu ve bu damgayı bulamadığımız eserin aidiyetinin şüpheli olacağı düşüncesiyle ancak dilin özel kullanımının tespitine yönelik bir çalışma ile Ahmed Paşa'nın, Necatinin veya Baki'nin niye emsallerinden üstün olduklarının (?) cevabını bulabiliriz.

6-Dolayısıyla Divan şiirinde şekil ve üslub, ehemmiyetine münasib bir tarzda işlenmeli. Bu mevzuda şu hususlara öncelik verilebilir.

a) Vezin seçimini belirleyen şahsi temayüller olup olmadığı ile mana-mevzu-tem ile arasında bir ilişkinin bulunup bulunmadığının tespiti ve bunun tefsirine gidilmesi, ayrıca vezni kullanmadaki başarının ortaya konması.

b) Kafiye'nin o şiirdeki fonksiyonları, kafiye usulü, kafiye kusurları ve çeşitleri ile bu çeşitlerin edebi değerlerinin eldeki metnin değerlendirilmesinde katkısının sağlanması.

c) Bilgisayar programlarından da istifade ederek bir şairin kelime kadrosunun, kullandığı isim ve sıfatların tespiti ve bunu şairin – şiirin anlaşılmasına yardımcı olma gayesiyle – ruh dünyası ve psikolojisine bizi ulaştıracak bir vesile kabul etme. Bu ayrıca benzeri çalışmalarla Divan şiiri dilinin kelime kadrosunun da tespiti olacaktır. Bu kelimelerin anlamlı gruplandırılmalarına tabi tutulması tekrarların sıklığının belirlenmesi, bunların anlamla nasıl bir ilişkide olduğu ve tema yoğunluğunu göstermede de önemi vardır.

d) Divan şiirinin sadece nazım tekniği ile bağlantılı- vezin ile ilgili görülen standart cümleden sapmanın mana ile olan ilişkisinin tespiti¹⁹. Diğer bir ifade ile şiirin sentaksının nasıl bir anlam ürettiğinin farkına varılması.

e) Hind üslubunun belirleyicilerinden olduğu gibi fesahat bahsinde de önemli olan izafet terkiplerinin gramatikal fonksiyonun yanısıra edebi fonksiyonu üzerinde de durulmalı, belîğ teşbihlerde sıkça rastladığımız bu terkiplerin mücerredin muşahhas, muşahhasın mücerred şekilde ifadesine vesile olarak bizi şairin duygu ve hayal alemine psikolojisine yaklaştırdığına dikkat edilmeli.

7-Bir metnin tahlilinde olduğu gibi bir divanın edebi açıdan incelenmesinde de belagatin edebi sanatlar dışındaki esaslarından istifade edilmeli. Mana lafız uygunluğu yani itilâf, fesahat bahsinin kaideleri, standart dilden sapma yani kıyasa muhalefet ve zaf-ı telif, dilin vuzuh ve mübhemiyetinin dereceleri ve mübhemiyetin hangi durumda hangi nispette matlup olabileceği, bedii sanatların beyana ait

kafidir. Şurası belirtilmelidir ki Tarlan'ın edebi sanatlar ile ilgili fikirleri ve önerileri maalesef daha sonra makes bulamamış, takipçisi olmamıştır. Yaptığı tasnif denemesine edebi sanatlar ile ilgili kitaplarda yer verilmesi her halde bu hükmümüzü nakzetmez.

¹⁹ Muallim Naci'nin *Muallim*'deki tenkitlerinin belli bir sistem dahilinde verildiği "Şiir Tenkidine Dair Bir Örnek Muallim Naci ve Muallim" isimli makalede buna dair bazı işaretler bulmak mümkündür. Bk. M.A.Yekta Saraç, a.g.m., *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sayı XXIX (baskıda)

sanatlara olan kemiyet farkı ve bunlara ilaveten metnin gösterdiği diğer hususlar. Diğer bir ifade ile modern usul ve akımlardan -mümkün ise- uzak kalmamakla birlikte öncelikle belagatin bize sunduğu imkanları sonuna kadar kullanmalıyız. Bu cümleden olarak belagatin meani şubesinde de istifade etmeliyiz. Böylece meani-i üvel ve sevani terimlerini duymadıkları, menatü'l-hüküm ve ibarenin delaleti ve benzeri kavramlarına okumalarında tesadüf etmedikleri için düz/temel anlam ikinci anlam, metin bağlamı vb. terimlerini ve bunlarla metne yaklaşımı -varlık/mahiyet olarak- eskiden mevcut olmayıp edebiyat incelemelerine Batı'dan yeni giren modern ve çağdaş yaklaşımlar zanneden araştırmacıların yanılgısına da düşmemiş oluruz. Yalnız burada bizi yanıltabilecek bir kolaylık söz konusudur. O da son dönemde belagat ile yazılmış olan eserlerin yetersizliği hatta yanıltıcı olabildikleri. Halbuki daha eskiye gittikçe medreselerde okutulan konu ile ilgili eserler ve şerhlerine ulaştıkça asıl "yeni"yi yakalayabiliyoruz. Bu konunun izahını ayrı bir çalışma konusuna bırakalım.

8-Netice olarak bir divan şairi üzerinde yaptığımız tahlil çalışması - istisnaları olabilir- o şahsın edebi yönü ve değeri ile ilgili edebiyat tarih(ler)imize katkı yapacak nitelikte olup, her divan şairine uyan bir şablon olmamalıdır.